

Aproximació a l'estudi de les rutes transhumants entre Aragó i València durant l'Edat Moderna*

José Luis Castán Esteban

IES Blanca. Alacant

Reconstruir l'espai suposa descobrir l'home en el seu ambient, acostar-nos a la realitat a través de pressupòsits més reals que els que poden proporcionar-nos les corbes econòmiques o els cicles seculars. A l'historiador de la transhumància, temptat fàcilment per les sèries fiscals dels arxius, el fet d'acudir als treballs de camp gairebé pot suposar-li un pecat epistemològic. Malgrat tot, caminar encara avui dia pels corriols de les serres, descobrir-hi l'habitatge d'un pastor a l'extrem o, senzillament, reflexionar sobre un mapa, ens permet d'arribar als documents amb una percepció diferent de l'espai.

Les construccions dedicades a l'home i al bestiar constitueixen, amb la infraestructura viària, els elements del paisatge en què es desenvolupa la transhumància. I en són, alhora, causa i conseqüència. El trasllat d'homens i de bestiar des de les pastures d'estiu fins a les d'hivern no solament exigeix un canvi de residència, sinó que també fa necessària una xarxa de corrals, zones de descans, abeuradors i vies pecuàries molt més àmplia i complexa que en la ramaderia estant. En aquest treball intentarem analitzar aquests factors fonamentals perquè es pugui dur a terme l'activitat transhumant. Accions que, en definitiva, suposen un acte de creació i de voluntat humana. Concretament, analitzem els corrals, els abeuradors i les carrerades i els corriols.

Presentem, com a conclusió, un mapa de rutes transhumants entre els regnes d'Aragó i València durant l'Edat Moderna elaborat a partir de fonts etnogràfiques, cartogràfiques i documentals dels arxius històrics del Regne de València i del Provincial de Terol.

* Aquest treball és una reelaboració d'un apartat de la tesi doctoral de l'autor que presentà a la Universitat de València el juliol de 1996 amb el títol de «*Los cabañeros serranos. Transhumancia aragonesa en el reino de Valencia durante la época foral moderna*». La versió catalana que avui presentem ha estat traduïda per Vidal Solé Lamarca.

Corrals i paridores

Reparrides sobre petites carenes, agrupades als afores del poble o bé associades a les cases, les construccions per al bestiar són, després dels habitatges, l'element més destacable del nostre entorn rural. Amb noms diferents segons la funció, l'estructura o la mida (paridora, clos, cleda, mallada, pleta o senzillament corral), la funció que fan és sempre la mateixa: recollir el ramat després de la jornada de pasturatge. Però possiblement aquesta definició queda curta si s'observen amb més atenció les activitats del cicle pastorívol. A les feines de guarda i protecció, se n'hi afegeixen d'altres com l'organització i la distribució interna del ramat, el tracte amb animals malalts, la paridora i la cura de les cries, o la producció de llet. No es pot oblidar tampoc la conseqüència directa de l'estada del bestiar en un lloc concret: els fems. Els corrals són probablement els punts més importants de producció d'adobs per a l'agricultura europea abans de la introducció del guano i dels productes químics. Un fet que no passarà desapercbut als agricultors valencians.

L'arribada dels transhumants al regne de València solia anar precedida de la signatura d'un contracte d'arrendament. L'amo de les pastures (que generalment era el senyor del territori) es comprometia, per mitjà de capítols signats entre les dues parts, a construir les mallades, els corrals i les paridores necessaris per al bestiar.¹

Dotar els termes valencians de la infraestructura pecuària necessària per a un desenvolupament correcte de la transhumància no tan sols podia provocar un augment del preu de l'arrendament, sinó que suposava posar en mans del propietari dels corrals un important contingent d'adob en forma de fems, amb el qual els senyors territorials, els seus administradors o arrendadors de drets podien realitzar importants negocis especulatius. El control dels fems («fiemo») els permetia de tenir a les mans l'element fonamental per a l'augment dels rendiments agrícoles. Per desgràcia, l'absència de documentació només ens permet de plantejar l'anterior afirmació de manera hipotètica. Per aquest mateix camí, no podríem interpretar les reivindicacions municipals per controlar els drets de pastura i herbatge en funció del desig dels pagesos de beneficiar-se dels fems?²

1. ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA (ARV). Gobernación, 4796, f. 236-275v. Arrendament del terme de Tous a un ramader transhumant de Tèrol, l'any 1560.

2. La primera estadística de què disposem, publicada l'any 1860, constata l'existència de 2.353 albergs i corrals de bestiar únicament a la província de València. La majoria es trobaven a les vores muntanyoses de l'horta i es podrien considerar ocupats per transhumants. Segons Vicente FONTAVELLA, «La transhumancia i la evolución ganadero-lanar en la provincia de Valencia». *Estudios Geográficos*, 1951, p. 781-786, s'encarregaven de construir els pagesos acomodats, que així obtenien una espessa capa de fems per a tot l'any.

Abeuradors

La imatge bíblica del brollador com a font de vida ha arrelat en totes les cultures mediterrànies. L'aigua sempre ha estat un factor de civilització, una necessitat. No costa gaire de descobrir que tots els assentaments humans neixen al voltant d'un riu, d'una font o d'un pou. I, per tant, no seria agosarat afirmar que l'aigua és un factor decisiu en l'organització de l'espai.

La recerca d'aigua orienta la marxa dels nòmades saharians i, en certa manera, la dels transhumants de les serres. L'aigua és tan fonamental per al bestiar com per a les pastures. Durant els dies calorosos d'estiu el ramat ha de beure fins a tres vegades. Tot i això, la situació varia, ja que tampoc no és rar que les pluges subministrin la humitat necessària al pasturatge en algunes jornades de primavera i tardor.

Tant les serralades de Terol com les planes litorals valencianes són generoses en cursos d'aigua. No parlem de vies fluvials de gran abast, sinó de petits rierols, de nombroses fonts repartides per l'acció capriciosa dels mantells freàtics subterranis.³ L'home sempre n'ha tret profit. Probablement l'expressió més destacada sigui el sistema de sèquies i regadiu. Però, a més a més d'aquesta labor, sempre ha existit una infraestructura d'abeuradors per al bestiar. Si hom emprengués, amb ajuda de fonts notariais i inventaris municipals, l'estudi de les construccions destinades a facilitar l'accés a l'aigua a les poblacions amb vocació pastoril, descobriria una visió del territori equiparable a les que avui ofereixen els estudis sobre la disposició de les explotacions agràries.⁴

Tipus d'abeuradors

En funció de la disponibilitat d'aigua, podem classificar els abeuradors, tant de Terol com de València, en rius i rierols, basses i obis.

Els cursos d'aigua, ja siguin rius o bé torrents curts que flueixen sobre barrancs i moren a les valls ibèriques, són els millors llocs d'abeurada. Perquè siguin realment

3. Vegeu F. GALINDO. «La cabaña ideal en la Sierra de Albarracín». *Téruel*, núm. 11 i 12, p. 19, on explica detalladament les condicions que es produeixen a Albarracín. Sobre l'estructura fluvial mediterrània, es poden consultar els nombrosos treballs d'A. GIL OLCINA. Una bona síntesi, la constitueix el seu article «El régimen de los ríos alicantinos». *Estudios Geográficos* [Madrid], núm. 128 (1972).

4. Remetem el lector a les concepcions generals dels paisatges agraris de B.H. SLICHER VAN BATH. *Historia económica de Europa Occidental (500-1850)*. Barcelona: Península, 1974, i C. M. CIPOLLA (dir.). *Historia económica de Europa*. Vol. II, Barcelona: Ariel, 1979. Som conscients dels problemes documentals per a emprendre aquesta investigació i de la necessitat de treballar amb instruments auxiliars, com el mapa topogràfic. Tot i això, els resultats ens permeten d'endinsar-nos amb més seguretat en el coneixement de l'ordenació històrica del territori.

útils, s'hi ha de tenir un bon accés i, com a mínim, un dels seus marges ha d'estar desproveït de vegetació. Quan no n'hi ha, els ramaders es veuen obligats a buscar alternatives que exigeixen una construcció específica. Una és l'habilitació de basses, o «navajos», per recollir les aigües pluvials. D'estructura realment simple, consisteix en una concavitat de mida variable realitzada en sòls argilosos, amb la qual cosa s'aconsegueix evitar les filtracions i retenir l'aigua el major temps possible.⁵ L'aigua estancada presenta molts problemes de salubritat, raó per la qual aquesta mai no fou una solució ideal per als pastors. Generalment s'aprofitava l'aigua d'una font o d'un pou conduint-la per mitjà d'un o més d'un «gamellones» o troncs foradats. En el primer dels casos, l'aigua sempre corria per la superfície i el bestiar només havia de distribuir-se de manera ordenada sobre els troncs; si es tractava d'un pou, el pastor havia de pujar l'aigua a mà fins als abeuradors.⁶

Regulació

La necessitat d'aigua per a tota forma de vida ha originat, a través de la història, conflictes, enfrontaments i, fins i tot, guerres. Tanmateix, a diferència de la terra o l'habitatge sobre els quals la nostra cultura ha creat la propietat privada, l'aprofitament dels aqüífers, ha estat, fins fa pocs anys, col·lectiu. Des de la monarquia fins als municipis s'han preocupat de regular-ne l'ús. La legislació és abundant i la documentació processal també. Però, com en molts altres aspectes, un estudi aprofundit sobrepassaria les nostres possibilitats i potser ens desviaria massa de les pretensions originals. Per tant, només avançarem unes consideracions de caràcter general, que intentarem de justificar a partir d'alguns exemples.

El principal objectiu de tota legislació sobre l'aigua és garantir-ne el lliure accés i l'ús. Per això el monarca conqueridor de València es reservà la propietat i el domini de tots els cursos fluvials del regne.⁷ I per això suprimí explícitament el dret de «beuraje».⁸ A la Comunitat d'Albarrasí una disposició castigava amb fortes penes

5. Han estat descrites per F. MARTÍNEZ; F. PALANCA. *Utilatge agrícola i ramaderia*. València: Alfons el Magnànim, 1991, p. 250, i E. RUIZ BUDRÍÀ. *Hábitat disperso y explotación del territorio. Las masías de Mora de Rubielos*, Terol: Seminario de Arqueología y Etnología Turoense. Colegio Universitario de Teruel. Diputación provincial de Teruel, 1990, p. 35. Apareixen esmentades en diversos plets i documents municipals. Vegeu, com a exemple, ARXIU MUNICIPAL DE LIDÓN. Secció I, núm. 2 (Acord entre Lidón i Rubielos de la Cèrida per l'ús de les aigües i les pastures, any 1567).

6. Una descripció adequada, amb esquemes inclosos, dels abeuradors tradicionals es troba a F. MARTÍNEZ; F. PALANCA. *Utilatge agrícola...*, p. 250-251.

7. V. BRANCHIAT. *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio del Reyno de Valencia y de la jurisdicción del Intendente como subrogado en el lugar del antiguo Bayle General*. València: En la imprenta de Joseph y Thomas de Orga, 1784-1786, vol. II, cap. IV, p. 207-228.

8. Possiblement es tractava d'un impost per l'ús d'abeuradors. Vegeu F. J. PASTOR (ed.). *Fori Regni Valentiae*. València, 1547-1548. Jaume I, Rúbrica de *Pasturis*, núm. 2.

tot aquell que impedisís l'accés als abeuradors.⁹ Pel que fa a ordenances municipals, el resultat és el mateix: l'accés a l'aigua no pot ser prohibit sota cap concepte.¹⁰

A la llibertat d'accés, s'hi afegeix la necessitat de garantir la neteja i el manteniment de les instal·lacions. Aquesta missió s'encomana sempre als consells, que mul·taven amb diferents graus de duresa el deteriorament de les instal·lacions.¹¹

Quan, per sobre dels consells, hi havia una institució comunitària per regular l'aprofitament del territori, com en el cas de Terol i Albarrasí, els seus oficials s'encarregaven de visitar periòdicament els abeuradors i d'exigir-ne la reparació al consell corresponent.¹² A la Tinensa de Culla, situada al Maestrat de Castelló, s'hi donava la mateixa situació.¹³ A la Comunitat de Terol, els regidors fins i tot tenien la facultat d'indicar la construcció de nous obis, per la qual cosa la funció del consell es limitava al manteniment.

El darrer aspecte destacable en aquest apartat és la importància que tenien els accessos a l'aigua per als ramaders de pobles veïns, però sotmesos a diferents jurisdiccions. Per tant, no és estrany que, en els acords de reciprocitat de pastures que han arribat fins a nosaltres, les clàusules relatives a basses i abeuradors apareguin amb relativa freqüència.¹⁴ En altres casos, pot ser que l'existència del principi al lliure ús de brolladors en fes innecessària la plasmació en documents.

9. *Ordinaciones de la Mesta de la ciudad de Albarracín, S.F. S.F. (S.XVIII?)*, Ord. 34.

10. Així es troba a les Ordenances municipals de la vila senyorial de Linares, situada al Maestrat de Terol. ARXIU MUNICIPAL DE LINARES. Secció I, núm. 3. «Ordenanzas de 1621», Ord. 131. A la localitat valenciana de Xixona, l'any 1616, es prohibí al Batlle embargar els passos que donaven accés als abeuradors. Vegeu E. CISCAR. *Las Cortes Valencianas de Felipe III*. València: Universidad de Valencia, 1973, cap. 124, p. 139.

11. Vegeu la reiterada prohibició de rentar o «tirar coses brutes» als abeuradors de Castelló (L. REVEST. *Llibre de Ordinacions de la Vila de Castelló de la Plana*. Estudio preliminar, edición, notas y glosario. Castelló, 1957, cap. 103, p. 94); Linares (ARXIU MUNICIPAL DE LINARES. Secció I, núm. 3. «Ordenanzas...», Ord. 73); o VILLARROYA (ARXIU MUNICIPAL DE VILLARROYA. Secció I, núm. 36. «Estatutos del ligallo de Villarroja de 1567»).

12. *Ordinaciones de la Comunidad de Teruel y la villa de Mosqueruela*, Ord. 141, i *Ordenanzas de la Mesta...*, Ord. 34.

13. P. E. BARREDA. «Capítols dels herbartges de la Tinença de Culla». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXII (1986), p. 535.

14. El més antic que hem documentat és de l'any 1327. Fa referència a un acord de reciprocitat de pastures entre les viles de Mosqueruela, Castelló, Villarreal i Vistavella (ARXIU MUNICIPAL DE TEROL. Sèrie I, doc. 35). Un altre cas es produí l'any 1627 entre les localitats aragoneses de Lidó i Corbató (ARXIU MUNICIPAL DE LIDÓ. Secció I, núm 4).

Carrerades i corriols

La noció de transhumància (*trans humus*: canviar de terra) implica l'existència d'un camí, o, més ben dit, d'una ruta, perquè de vegades només es tracta d'això. Si actualment visitem alguns trams dels antics camins de bestiar, la impressió d'abandonament i la usurpació dels cultius, el camp i els assentaments urbans, pot fer-nos pensar, en un raonament *a contrario*, que en altre temps es trobaven perfectament establerts i regulats. Algunes de les denominacions («Cañada Real», «Cañada churra») i els múltiples plets que els veïns ramaders de la plana castellana iniciaren en els temps moderns reforcen aquesta idea. Nosaltres també hem documentat enfrontaments, però considerem que seria arriscat fer el tot d'una part. Avui coneixem de manera força precisa el traçat de les vies pecuàries entre Aragó i València, però, precisament per això, volem evitar la imatge d'una xarxa estructurada que, ja sigui per l'ús continuat o bé per les mesures de control de les institucions polítiques, s'ha mantingut fins als temps més recents.

Si acompanyem algun dels actuals transhumants en el seu descens a les pastures d'hivern, se'ns fa ben evident la imatge distorsionada que de vegades proporciona la documentació. Quan el corriol deixa enrere l'àrea cultivada d'una població, ja no segueix un traçat preconcebut sinó que el pastor, prenent referències conegudes dels paisatges dels voltants (ponts, tàlvegs, carenes), condueix el ramat buscant l'aprofitament de les pastures més que no pas la rapidesa de la marxa.

Abans de parlar d'aspectes cartogràfics, hem de tenir en compte una segona consideració: la de no identificar totes les rutes de ramat amb les transhumants. La majoria de les avui classificades com a vies pecuàries responen a trajectes relacionats amb l'accés a pastures dels diferents termes o bé a trasllats vinculats al proveïment dels nuclis urbans. Plantejat d'una altra manera, la transhumància entre la muntanya i la plana s'estableix a través de diversos eixos principals de comunicació, però superposant-s'hi, i de vegades compartint-ne alguns trams, una xarxa secundària que articula, tant en capçaleres com en extrems, els recorreguts diaris dels ramats.

Origen

La imaginació d'alguns geògrafs i historiadors ha fet remuntar la transhumància i, doncs, les carrerades espanyoles fins a la Prehistòria. Però avui tots els especialistes coincideixen a afirmar que únicament amb un decidit suport institucional i una situació d'estabilitat política es poden donar les condicions necessàries per al desenvolupament de la transhumància.¹⁵

15. Aquesta posició és defensada per P. GARCÍA MARTÍN en el pròleg del catàleg de l'exposició *Por los caminos de la transhumancia*. Lleó, 1994, p. 23-24.

La creació del que anomenem *xarxa secundària* és, en certa manera, independent de les consideracions anteriors. El seu origen té una relació directa amb l'accés a les zones de pastures i a la xarxa fluvial d'una determinada comarca o població. Però la comunicació del bestiar des de les serralades ibèriques fins al litoral valencià difícilment es va poder establir abans de la reconquesta cristiana del regne de València al segle XIII. La manca d'esments en els escassos estudis de què disposem corrobora aquesta hipòtesi, que coincideix amb els plantejaments realitzats per a la Corona de Castella.¹⁶

Tot i que és obvi, cal recordar que les rutes de la transhumància aragonesa, a diferència de la castellana, travessaven dos regnes i, per tant, estaven sotmeses a jurisdiccions diferents. Aquest fet, juntament amb les consideracions anteriors, ha propiciat que no hi hagués un interès real a descriure els camins ramaders fins a temps molt recents. Les zones de llevant quedaren fora dels intents de la Mesta per dilucidar-ne les carrerades al segle XVIII, ja que no en formaven part. Al segle XIX trobem la mateixa situació a l'Associació General de Ramaders. Fent un repàs de la bibliografia nacional (Aitken, Klein, Fribourg, Bellosillo, García Martín), l'àrea mediterrània no es reflecteix als mapes. Només apareix quan es menciona la ruta que enllaçava la Meseta amb el curs baix del Túria, anomenada «Cañada Real de Madrid-Valencia».¹⁷

Fou a mitjan segle XIX, amb l'aparició de polítiques de foment entre governs liberals, que es començaren estudis amb l'objectiu de conèixer la xarxa de vies pecuàries de les províncies d'Aragó i València. Aquestes dades quedaren parcialment recollides en informes tècnics.¹⁸ Més tard, durant el segle XX, diverses Junes de Foment, la Direcció General de Ramaderia i, finalment, el Servei de Vies Pecuàries van realitzar descripcions i mapes per localitats, que ens han permès en els últims quaranta anys d'elaborar uns quants mapes provincials.¹⁹

16. P. GARCÍA MARTÍN. *Por los caminos de ...*, p. 23-24. Les escasses referències sobre l'activitat pastoril anterior al segle XVIII es poden consultar en les aportacions de M. GIL-MASCARELL; T. F. GLICK en l'obra col·lectiva *Història del País Valencià*. València: Eliseu Climent, 1992.

17. Vegeu A. FRIBOURG. «La transhumance dans l'Espagne». *Annales de Géographie*, núm. XIX (1910); J. KLEIN. *La Mesta*. Madrid: Alianza Editorial, 1979, p. 38-39; R. AITKEN. «Rutas de transhumancia de la Meseta castellana». *Estudios Geográficos*, núm. 8 (1947); M. BERMOSILLO. *Castilla merinera. Las cañadas reales a través de su toponimia*. Madrid, 1988; o la més completa i recent coordinada per P. GARCÍA MARTÍN. *Cañadas, cordeles y veredas*. Valladolid: Junta de Castilla y León. Consejería de Agricultura y Ganadería, 1991.

18. Sobre aquestes polítiques, resulta fonamental l'estudi de J. M. MANGAS NAVAS. «Supervivencia, marginalidad funcional y valor estratégico de las vías pecuarias». *Cuadernos de la transhumancia* [Madrid], núm. 0 (1992): *Vías pecuarias*, p. 7-43.

19. Aquesta documentació es troba a l'ARCHIVO HISTÓRICO NACIONAL (AHN). Secció Mesta, lligalls 556, 559, 569, 571, 584, 626, 632, 657, 863, 865, 884, 888, 889, 902, 903, 1340, 1395 i 1499. Els mapes a què ens referim han estat publicats per J. CARRASCOSA. «Los caminos ganaderos

En aquest procés de coneixement de les rutes transhumants, l'últim pas consisteix en la col·lecció «Vías Pecuarias» patrocinada per l'Institut per a la Conservació de la Natura. Els números dedicats a les serres d'Albarrasí i Gúdar (que ja són publicats) i al Llevant valencià (en preparació) constitueixen els treballs més elaborats sobre la nostra àrea d'estudi.²⁰

Descripció

La legislació de la Mesta, que divideix els camins de bestiar en carrerades, «cordeles» i corriols en funció de la longitud, no existeix a la Corona d'Aragó. La nomenclatura no és uniforme i les escasses referències no permeten de fer diferències qualitatives. Al Maestrat hem documentat la denominació de «ligallos», relacionada no únicament a les ja conegudes associacions de pastors, sinó a la xarxa viària.²¹ El nom utilitzat de forma més general, tant a Terol com a València, és el de «paso o vereda de ganado» que pot ser substituït per altres genèrics com ara «camino» o bé «camí ramader». A aquestes denominacions, s'hi afegeix, al regne de València, la de «azagador».²² Tan sols més tard, i per influència castellana, apareix de forma molt localitzada la paraula «cañada».²³

Per a la reconstrucció de les principals rutes transhumants dels segles XVI i XVII a partir dels treballs actuals, ens trobem amb dos problemes fonamentals. El primer radica a diferenciar, sobre un mapa regional, les vies que són pròpiament transhumants de les que tenen altres funcions (transitinerants o bé relacionades amb el proveïment). El segon consisteix a comprovar l'antiguitat dels camins cartografiats. La solució a tots dos plantejaments, la busquem originàriament en la documentació judicial. La investigació que vam dur a terme a arxius de Terol i valencians ens proporcionà descripcions parcials de rutes incloses en acords o declaracions testimonials de pastors per qüestions de peatges. Però, malauradament, les referències no foren prou àmplies per cobrir el nostre objectiu inicial. Per això, la segona part de la investigació ha consistit en l'anàlisi de la lògica de la xarxa. És a dir, a comprovar sobre la cartografia comarcal, i en ocasions per mitjà d'un treball de camp directe, si les vies naturals de comunicació entre la muntanya i la plana es corresponien amb

de la provincia de Valencia». *El agrario levantino*, 1947, i E. OBIOL. *La ganadería en el norte del País Valenciano*. Castelló, 1989, p. 254.

20. A. FARNÓS (coord.). *Cuadernos de la transhumancia*, núm. 14 (1993): Gúdar-Maestrazgo; I. BACAICOIA (coord.). *Cuadernos de la transhumancia*, núm. 8 (1993): Albarracín, Cuenca, Molina.

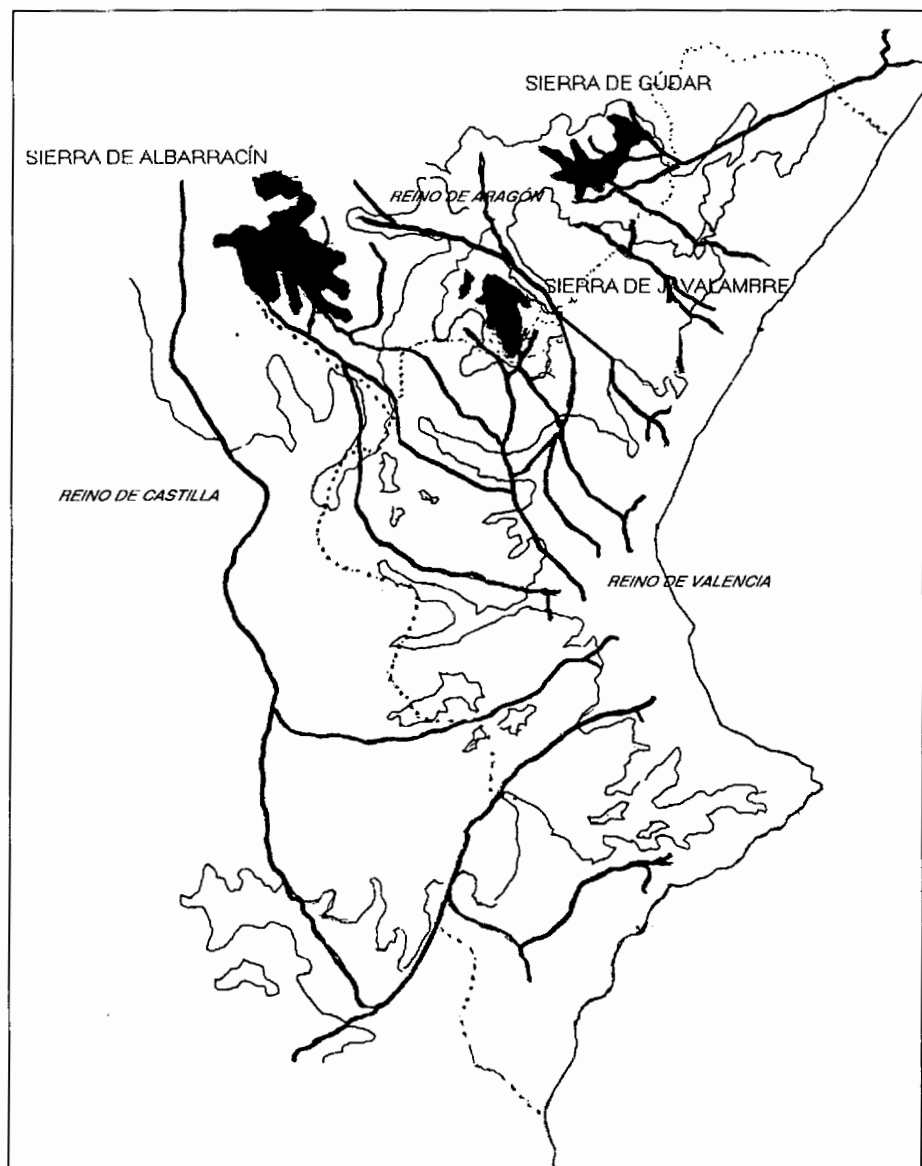
21. Lligall de Mirambel (ARXIU MUNICIPAL DE MIRAMBEL. Secció I, núm. 106).

22. Vegeu la menció que, referida a la vila de Xixona, es fa a les Corts de 1626. E. CISCAR. *Las Cortes...*, cap. 124, p. 139.

23. Capítols d'arrendament de l'herbatge de la vila d'Alcira. ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA. Batllia, Processos de Intendència, Exped. núm. 67, f. 2-3.

els corriols descrits i coneguts. D'aquesta manera, i amb criteris més restrictius que globalitzadors, hem elaborat el mapa que presentem a continuació.

MAPA 1. *Principals rutes transhumants entre Aragó i València*

Prenent el mapa en conjunt, la primera característica que se'n desprèn és la coincidència dels camins de bestiar amb els eixos naturals de comunicació. Les valls que penetren a la muntanya marquen l'orientació dels diferents corriols. Un cop al peu de les serraladess prelitorals, el factor predominant passa a ser la disposició de les diferents àrees de pastures.

La segona nota dominant, i que diferencia substancialment aquest mapa del castellà, és l'elevat nombre de corriols en un territori tan exigü. Fins a tretze grans rutes penetren des de l'interior al territori valencià. Aquest fet es justifica pel menor radi dels desplaçaments i per l'àmplia disposició de les muntanyes, que envolten la plana en el sector occidental. Des del litoral fins a la serra, les distàncies mai no superen els dos-cents quilòmetres. De vegades, com a la zona de Castelló, amb prou feines superen el centenar. És per això que normalment la tendència general dels camins pecuaris és d'oest a est, i es distribueixen perpendicularment a la costa.

Finalment, hem d'assenyalar que no es tracta de cap xarxa aïllada. Ni tots els transhumants ibèrics van cap a llevant, ni València recull únicament bestiar de Terol. En aquest sentit, cal recordar la proximitat de la carrerada reial de Conca, que des dels Montes Universales es dirigeix cap a Andalusia i Múrcia, o els corriols que, des de la Meseta castellana, baixen cap a la ribera del Xúquer.²⁴

Deixant la descripció a escala regional i tractant la mesura humana, s'aprecia que la tendència oriental de la via no correspon a un traçat unidireccional, sinó que està subjecta a altres factors que en marquen el recorregut concret. En general, com és lògic, s'aparten de les zones de conreus i s'introdueixen en els diferents termes municipals buscant les àrees de pastura. Però, com ja hem assenyalat, els ramats no necessiten únicament pastura, sinó tota la infraestructura que hem descrit en els apartats anteriors: «sesteros o descansaderos», abeuradors, àrees per «amalladar». En altres casos, no és estrany que els ramats passin per camins secundaris o veïnals.

Legislació

Com hem afirmat anteriorment, només el poder polític podia garantir la creació i el manteniment de les rutes transhumants. Aquesta regulació se centrava en quatre aspectes: la senyalització del camí, els acords per regular el pas de forasters, la inspecció periòdica i la jurisdicció civil, tant sobre els pagesos que usurpaven el camí com sobre els ramaders que se'n sortien. A les zones del patrimoni reial de l'Aragó meridional aquestes facultats, les exercien les Comunitats d'aldees, mentre que a la resta del territori les instàncies competents eren els municipis.

24. La descripció més detallada de la xarxa completa de vies pecuàries valencianes és la realitzada pels geògrafs J. PIQUERAS; C. SANCHIS. *La organización histórica del Territorio Valenciano*. València: Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, 1992, p. 118-122. Per a les serralades de Terol, ens remetem als números de *Cuadernos de la Transhumancia* citats a la nota 20.

El camí estava delimitat per fites o «hitas», que eren simples pedres col·locades característicament, la modificació o destrucció de les quals era fortament multada.²⁵ Per comprovar-ne l'estat i en general la situació dels passos de bestiar, una comissió d'experts, que al Maestrat depenia dels oficials del «Ligallo», a Terol de la Comunitat, i a la resta de llocs del municipi, visitava el camí amb una periodicitat normalment anual. Procedia a posar fites a les zones conflictives, ordenava la reposició de senyals perduts i empenia accions legals, si en comprovava la usurpació.²⁶

El lliure pas dels transhumants per aquestes rutes entronca directament amb un aspecte important: la fiscalitat, mentre que els conflictes amb els agricultors tenen una relació directa amb les tècniques de pasturatge. Tots dos problemes, que desborden àmpliament els límits d'aquesta comunicació, són abordats de manera àmplia en diversos apartats de la nostra tesi doctoral, en curs de publicació.

25. *Ordinaciones de la Comunidad de Teruel...*, Ords. 88 i 137.

26. Així ho trobem decretat a Terol (*Ordinaciones de la Comunidad de Teruel...* Ord. 141) i a Linares (ARXIU MUNICIPAL DE LINARES. Secció 1, núm. 3, Ord. 131) Els actes d'aquestes visites es conserven de manera molt fragmentària. ARXIU MUNICIPAL DE MIRAMBEL. Secció 1, núm. 105 i 106.